

УДК 82(091):821. 161. 2: 7. 033. 5

**ЕЛЕМЕНТИ ГОТИКИ В ОПОВІДАННІ БОГДАНА ГОЛОДА
«ПРОЦЕС (ЖЕРЕБЦЕВІ ЖАРТИ)»**

І. Гросевич

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
E-mail: i_stetska@ukr.net*

В українському літературознавстві готика як жанр досі залишається малодослідженою проблемою. Водночас деякі твори, чи й цілі літературні пласти, як-от «хімерна проза», дають підстави говорити про існування української готики, особливість творчого побутування якої полягає у поєднанні європейської готичної традиції з національною фольклорно-фантастичною.

У статті схематично розглянуто образний рівень української літературної готики, визначено концептуальні особливості готичного твору, а також виокремлено готичні елементи та репрезентовано особливості їх трансформації в оповіданні Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)».

Ключові слова: літературна готика, готичні елементи, оповідання, Богдан Голод.

Літературні твори з елементами готики завжди привертали увагу читачів, адже готичний світ зачаровує, відкриває потаємні дверця наших підсвідомих страхів, вражає містичною ірраціональністю та динамічністю розвитку подій. Хаотичний світ готики – це ніщо інше, як віддзеркалення світу реального, готика, як зазначає О. Білоус, завжди повстає проти існуючого ладу й водночас повторює у гротескних формах його подоби [2, с. 197]. Однак цей літературний феномен залишається малодослідженим в українському літературознавстві, а елементи готичної поетики в оповіданні Богдана Голода не ставали предметом спеціального дослідження. Це й зумовлює **актуальність нашої роботи.**

Об'єкт статті – оповідання Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)».

Предметом дослідження є елементи готичної поетики в оповіданні Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)».

Мета статті – висвітлити особливості елементів готичної поетики та їх трансформацію на матеріалі оповідання Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)».

Завдання нашого дослідження:

- схематично розглянути готичну образність та її генезу в українській літературі;
- детально проаналізувавши оповідання Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)», виокремити готичні елементи.

Образна організація готичного твору передбачає зіткнення Чесноти й Пороку, Добра і Зла. Ці антиномії трансформуються у свідомості головного героя в образи демонів, привидів чи інших виявів надприродного. Так, образ Демона, Сатани

(Диявола) – найскладніша, суперечлива і багатопланова фігура в світовій культурі. Релігійно-філософське і культурно-історичне уявлення про диявола є також, як і поняття Бога, явищем, що розвивається.

Цей культурний феномен і унікальний образ, вийшовши з коліски давньорелігійних уявлень, стійко закріпився в суспільній свідомості [13, с. 7]. Як синонім всього негативного, деструктивного, згубного для життя, образ диявола широко і повсюдно використовується у всьому світі.

Цікаво, що в готичних текстах образ Мефістофеля як Вселенського Зла накладався на образи таких міфічних персонажів, як Вампір, Вовкулака, Відьма. «Вільна енциклопедія» подає таке тлумачення цим демонічним істотам:

«Вампір – породження тьми, що не витримує денного світла. Життєва енергія цих створінь – тепла людська кров. Існують різні версії про першого вампіра. Згідно з біблійною легендою Бог прокляв Каїна за братовбивство, наславши на нього прокляття – поневіряння по землі і спрагу, втамувати яку можна тільки кров'ю своїх дітей. Ще існує думка, що вампіри — це, зазвичай, ожилі людські трупи, які живляться людською і/або тваринною кров'ю;

Вовкулака, за народними повір'ями, людина, що перетворюється на вовка. Вовкулаки могли бути вроджені та зачаровані (обернені). Вродженим Вовкулакою ставала людина, що народилася під певною планетою. Вірили також, що коли вагітна жінка побачить вовка, то в неї народиться дитина-вовкун. Зачарованими ж Вовкулаками стають ті, яких обертають у вовків чаклуни, відьми.

Відьмою ж називають жінку, яка знається з нечистим, володіє надприродною силою і використовує її для того, щоб шкодити людям. Природа відьми подвійна: з одного боку, вона належить до світу демонів, до потойбіччя; з іншого – до світу людей» [3].

Таким чином, образ Вселенського Зла у готичних текстах трансформується в образи Вампіра, Вовкулаки, Відьми та інших демонічних істот, локально поширених на певних територіях.

Американський письменник Говард Лавкрафт у своїй монографії «Жах та надприродне в літературі» (1927) називає різновид страху, який притаманний готичному твору, «космічним» [6, с. 671]. У такий спосіб автор моделює чіткий трикутник готичного простору: страх перед невідомим, автор з «космічною» місією і читач як резервуар, який має вмістити той страх у власні страхи і, зрештою, інтерпретувати дійсність як неоднозначне, ірраціональне явище.

Варто зауважити, що похмура колористика, покинута будівля (в нашому випадку замок чи дім), моторозна атмосфера на фреймічному (стереотипному) рівні асоціативно-образної аурі тексту сприймається як обитель темних сил.

Сучасна українська проза налічує достатньо і готичних творів, і творів з елементами готики, а Антологія української готичної прози у двох томах за редакцією Юрія Винничука та Антологія українського жаху за редакцією Василя Пахаренка дають вагомі підстави вважати, що генеза готичного твору як жанрового різновиду сягає коренями у глибину віків, точніше у часи давньої української літератури та фольклорних легенд і переказів. Проте сьогодні ми зацентруємо увагу на оповіданні з готичними елементами нашого прикарпатського письменника Богдана Голода «Процес». Твір має підзаголовок «Жеребцеві жарти», і, як згодом виявиться, цілком не випадково, оскільки саме друга частина назви згаданого оповідання репрезентує негативну семантику, закладену автором на імпліцитному рівні.

В основі сюжету оповідання «Процес (Жеребцеві жарти)» – трагедія розпаду родини Кирила та Ориси Залипок через заздрість «колеги» Матвія Жеребця. Подружжя Залипок, важко працюючи впродовж багатьох років, нарешті розжилися власним господарством, «хатину чепуреньку звели. І на подвір'ї, і в саді, і в городі – все у них було до ладу» [4, с. 122]. Проте фатальною для згаданої сім'ї стала жорстокість та заздрість найкращого друга Кирила – Матвія Жеребця, котрий,

начебто пожартувавши, без жодного докору сумління звинуватив дружину Кирила – Орісю – у подружній зраді. У статті «Генезис та психологічні механізми виникнення заздрості: теоретичний аналіз» дослідниця Катерина Базилян розглядає заздрість як складний феномен, властивий людській природі, детермінований численними факторами, що має різноманіття форм і ступенів вираження, а також може виявлятися на трьох рівнях: на рівні свідомості, на рівні емоційного переживання і на рівні реальної поведінки [1]. У згаданому оповіданні Богдана Голода заздрість – складний психологічний конструкт, своєрідний комплекс меншовартості, що, підсилений готичним мотивом руйнації, деконструє сакральний простір сімейного вогнища сім'ї Залипок.

Оповідання Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)» написане рідним автором опільським діалектом і репрезентує дещо готичний тип сюжетності, котрий визначається специфікою певних готичних елементів, зокрема: обмеження свободи людини рамками фатуму («Ех, як нам іноді наївно здається, що ми мудріші та сильніші від всіляких забобонів! І як ми на тому обпікаємось!...» [4, с. 123]), фізичне ув'язнення (життя Кирила у причіпі-буді), зіткнення з ірраціональним і диявольським (бесіда Залипки із таємничим співрозмовником: « – Я не Господь. Бог тобі тутка не допоможе. Тутка тільки я можу допомогти... Я твій ратівник. Я завжди поруч з тобою і ніколи тебе далеко від себе не відпущу...» [4, с.130]), психічний розлад («Сусіди давно вже запримітили, що з Кирилом щось не те діється. То він забувався як дітей його звати, то, в якому селі мешкає зараз...» [4, с. 129], «... Вона [Оріся] знала від дітей і від родини, що до Кирила давно приступив нечистий» [4, с. 130]), мотив переслідування (навіть після фізичної смерті душа Кирила у формі привида не дає можливості Орісі жити в рідній хаті: « – Йой, що то так гуркнуло на вищці?! – пригорнула до себе доньку, що тремтіла від страху. Тим часом Бобко перестав гавкати. На якусь мить запанувала тиша. Та ще через мить Бобко жалісно завив... Раптом обоє почули кроки в сусідній кімнаті. Хтось пішов на кухню. Рипнули кухонні двері. Ще через мить почули, як хтось кашляє в кухні. У Орісі сумнівів не було: так кашляв Кирило» [4, с.136]. «Вільна енциклопедія подає таку дефініцію номінації Привид: те, що привиділось; образ (зазвичай візуальний), який має вигляд людини, тварини чи певного неживого предмета, але не є даним об'єктом і наділений властивостями, які не має ні людина, ні тварини, ні цей предмет; зображення без матеріального носія [3]. У фольклорі привидами називають неупокоєні людські душі, котрі з певних причин не встигли отримати розгрішення перед смертю, а ось Біблія взагалі заперечує ідею, що духи померлих людей можуть залишатися на землі та з'являтися живим. Якщо привиди й існують, то, згідно з Біблією, вони не можуть бути безтілесними духами померлих людських істот. Тільки демони можуть з'являтися у вигляді привидів і видавати себе за померлих людей, завдяки своїм силам і можливостям.

У будь-якому готичному творі центральною образною одиницею, що виконує сюжетотворчу функцію в тексті, є образ Дому. Дім у готичному тексті з його хронотопом та специфічною психологічною атмосферою – це найбільше зосереджені та провідник основних концепцій готичної естетики.

«Дім» у традиційному розумінні – захищене місце, центр родового всесвіту, приручений Космос [10, с.72]; місце, де сконцентрована життєва енергія [11, с.61]; оберіг у системі оберегів [11, с.65].

«Дім» – поняття антропоцентричне. З одного боку, він будується як зменшена модель усесвіту, з іншого боку, порівнюється з тілом людини [12, с. 73]. Для людини «Дім» може бути тільки рідним, інакше він перестає бути «рідним простором» й втрачає свою сакральність [10, с. 72]. Саме в цьому сакральному просторі зустрічаються й зближуються народження й смерть. До «Дому» як до місця зустрічі спрямовані принаймні три сили: «сила Роду в особі Хазяїна; сила світу – благо, добро; нечиста сила – сила невидимого, потойбічного світу – зло» [11, с. 65]. Якщо

члени родини з певних причин покидають Дім, у ньому починає домінувати останній компонент, котрий, власне, і надає Дому атмосфери таємничості та жаху.

На формальному рівні образ Дому – поетологічна константа готичної прози. Це композиційний стрижень та епічний центр, довкола якого формуються сюжетні вузли та окреслюються основні колізії. Дім у готичному творі виступає як своєрідне «силове поле», що може мати як притягальну, так і відштовхувальну дію, але тією чи іншою мірою залучає всіх учасників оповіді. Довкола образу Дому вибудовується й проблематика твору, а також його ідейний зміст, що, власне, й простежується у творі Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарти)», адже саме Дім є об'єктом численних судових процесів між Кирилом та Орисею, а боротьба за газдування у рідній хаті довела до абсурдності життя на старості літ колись щасливого подружжя Залипок: «Так і жив старий Кирило у причіпі-буді. До рідної хати не заглядав, хоча й серце шеміло... [4, с. 131]», «Щоденно з важким серцем обходив навіщось хату, заглядав у розбиті шибки досередини, і тихенько, щоб ніхто не почув, плакав» [4, с. 131]. Варто зазначити, що, на наш погляд, в основі структури художнього простору згаданого оповідання лежить бінарна семантична опозиція свій / чужий (зокрема йдеться про загальне значення поняття «свій» / «чужий» простір), яка, власне, й доповнює архетип Дому як освоєного, сакрального простору, за котрий процесуються герої, адже Кирило і Орися, завдяки своїй впертості та упередженості, по суті, є безхатками при спорудженій хаті: «Не буде вже господари з тебе нігди, а будеш наймитом на своїм подвіру» [4, с. 131].

Отже, в готичному творі, як бачимо, відбувається реміфологізація образу Дому як мініатюрної моделі Всесвіту та водночас місткого символу людського тіла. Втім, на противагу Дому міфологічному, казковому, фольклорному, конотативне значення образу Дому готичного завжди містить елемент негативізму. Якщо міфологічний Дім зазвичай репрезентує освоєний, підкорений, «свійський» простір, що асоціюється з безпекою та місцем повернення з мандрів, то в образі готичного Дому завжди присутня сема руйнації, занепаду, що надає йому ознак ув'язнення, зосередження зла та потойбіччя. В той час, як впорядкований мікрокосм міфологічного дому, що переходить від покоління до покоління як родова святиня, утверджує відродження, циклічність існування і, отже, життя у вічності, готичний Дім навпаки – уособлює руйнування домашнього космосу; тут життя вступає у двобій зі смертю, забуттям, тлінням, це локус пошуку вічності та одвічної таємниці життя. Отже, у готичному творі відбувається розвиток негативної семантики всередині архетипу Дому: готика перетворює Дім з символу Космосу на символ Хаосу. Користуючись словами авторитетного дослідника готики М. Седліра, готичний твір дає змогу «встановити символічний зв'язок між зруйнованим домом та зруйнованою свідомістю» [2, с. 195]. Ось як це змальовано в тексті твору: «Колись світла і привітна Орисіна і Кирилова хата зараз виглядає понурою і сумною і потрохи розсувається. Всі в селі переконані, що ні Орися, ні її діти до тої хати вже не повернуться. Як повірили в те, що Кирило по ночах навідується до своєї хати» [4, с. 136].

Важливу, подекуди містичну, роль в архітектоніці «Процесу» відіграє образ уже згаданого «колеги» Кирила Матвія Жеребця – химерного напутника, котрий, власне, «жартома» й зруйнував сімейне щастя головних героїв. Варто зауважити, що автор не подає детальної характеристики зовнішності чи рис характеру Матвія, натомість легкими штрихами репрезентує дещо містичну його сутність, зокрема візуальну схожість із рудим котом, котрий «успішно полював на мишей у безлюдній хаті» [4, с. 136]. На грані містики – зникнення рудого kota й моментальна з'ява Жеребця: «– А де кіт? – дивується Кирило. – Де кіт?.. Вийшов у сні... Загавкав Бобко... – А-а, Матвій іде...» [4, с. 130-131]. Словник символів подає наступне тлумачення образу kota – символ доброго духа житла; незалежності; зла, диявола, відьми; темряви і смерті. У більшості країн Європи, Азії, Америки кіт – це зловорожа істота, диявол, відьма та ін. Перекази, легенди нараховують десятки двоєдушників – злих істот, що перетворювались у чорних кішок. Вчені вважають, що причиною таких вірувань був

колір тварин (чорний), а також світіння очей у нічний час [9]. В аналізованому оповіданні Богдана Голода кіт – рудий; на нашу думку, автор таким чином за кольористичною ознакою намагався імпліцитно ідентифікувати в образі kota – рудоволосого Матвія: « На лаві сидів собі великий рудий кіт – теперішній господар хати, і тихенько муркотів про щось своє, не то людське, не то котяче. З вигляду кіт дуже нагадував Матвія Жеребця...», «Матвій мовчить або тихенько щось собі муркоче, не то своє, не то котяче...» [4, с.136].

Варто зауважити, що опозиція «свій / чужий», «світла / темряви», «Бога / Диявола» виявляється у творі й на рівні антиномії рудий кіт – собака Бобко. Словник символів трактує образ собаки як символ вірного друга, надійності, непідкупності, мудрості [9]. Так, саме Бобко намагався не підпускати до улюбленого господаря східного «колегу», наче відчуваючи його підступність і лицемірство, і «...як найрідніший біг за маленькою процесією до цвинтаря... Не одну ніч після похорону він вив на могилі старого... Люди навіть говорили, що на власні очі бачили, як пес плакав» [4, с. 135].

У давнину собака був символом Меркурія, ремесла жерця, жертвою для бога війни, провідника душ померлих у потойбічний світ [9].

Кожен гріх, як вчить Святе Письмо, передбачає розплату. Жорстокий жарт Матвія, котрий зруйнував сім'ю Кирила (а подружжя, як відомо, за біблійними канонами, вважається одним із семи Таїнств Господніх), посприяв тому, що «ось уже другий рік не відступає [від Жеребця] тяжка форма психічного розладу. А віднедавна його почали переслідувати Кирилові вирячені очі, яких він страшенно боїться» [4, с. 136].

Як відомо, у більшості готичних творів жах виступає як екзистенційна домінанта-філософема. В аналізованому оповіданні Богдана Голода вона яскраво експлікується у фіналі твору, а використання автором у художній канві тексту елементів натуралізму лише увиразнює атмосферу містицизму: «Кирило лежав на своїй лежанці, вкритій брудним рядном, із змученим посинілим і набряклим обличчям. Незакриті вирячені очі з докором дивилися повз Миколу на світ і на людей – вічних учасників процесів, здебільшого негативних. Правою рукою покійний міцно стискав якийсь пожмаканий папір. У ніздрі вдарив неприємний сопух...» [4, с. 132], «...навіть мертвий Кирило не хотів програвати процес. Натрудоватілі губи скривилися у напівпосмішці і намаганні донести не тільки позивачу, але й усім учасникам процесу найважливіше, найвагоміше: «Цей процес я вже точно виграю!» А вирячені, не прикриті ніким після смерті очі, ненавиділи не тільки позивачку, міліціонерів, судвиконавців, а й кожного, хто відважиться зазіхнути на його кровавицю» [4, с. 133].

Отже, звернення до питання готики, її сутності видається особливо актуальним у сьогоденні, коли читачеві надається можливість відійти від проблем повсякденної реальності і шаленого темпу життя й зануритися у хвилюючу, містичну, незбагненну готичну дійсність. Крім того, готика – це синтез мистецтва й життя: проникаючи в надри людських страхів, вона еруптує їх на поверхню в естетично-художній формі, що, власне, й репрезентовано в оповіданні Богдана Голода «Процес (Жеребцеві жарті)», адже детально проаналізувавши згаданий твір, можна зробити висновок, що в ньому наявні такі елементи готичної поетики, як: мотиви переслідування й блукання, розпаду родини, зіткнення з ірраціональним і диявольським, деякий містицизм у сюжетотворенні, а окремі натуралістичні риси твору лише яскраво підсилюють його готичний ефект.

**ELEMENTS OF GOTHIC IN THE STORY "PROCESS (JOKES BY GEREBETS)"
BY BOHDAN HOLOD**

Iryna Grosevych

*Carpathian National University named after Vasil Stefanik,
57, Shevchenko St., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
E-mail: i_stetska@ukr.net*

In Ukrainian literary gothic as a genre is still not researched enough. However, some of the works or literary purposes and layers, such as "bizarre prose", give grounds to speak about the existence Ukrainian gothic, feature creative existence which is a combination of European Gothic tradition of national folklore and fantastic.

In the article schematically considered the figurative level of the Ukrainian literary gothic and determined elements of gothic in the story «Process (jokes by gerebets)» by Bohdan Holod.

Keywords: *literary gothic, elements of gothic, story, Bohdan Holod.*

**ЭЛЕМЕНТЫ ГОТИКИ В РАССКАЗЕ БОГДАНА ГОЛОДА
«ПРОЦЕСС (ЖЕРЕБЦОВЫ ШУТКИ)»**

Ирина Гросевич

*Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника,
ул. Шевченко, 57, г. Ивано-Франковск, 76018, Украина
E-mail: i_stetska@ukr.net*

В украинском литературоведении готика как жанр до сих пор остается малоисследованной проблемой. Однако некоторые произведения, или и целые литературные пласты, как «странная проза», дают основания говорить о существовании Украинской готики, особенность творческого бытования которой заключается в сочетании европейской готической традиции с национальной фольклорно-фантастической.

В статье схематически рассмотрен образный уровень украинской литературной готики, а также выделены готические элементы в рассказе Богдана Голода «Процесс (Жеребцовы шутки)».

Ключевые слова: *литературная готика, готические элементы, рассказ, Богдан Голод.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилян К. Генезис та психологічні механізми виникнення заздрості: теоретичний аналіз: [Електронний ресурс] / К. Базилян. – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2014/henezys-ta-psyholohichni-mehanizmy-vynyknennya-zazdrosti-teoretychnyj-analiz/>
2. Білоус О. Архетипи готичного роману (спроба семіотичного аналізу готичної прози) / О.Білоус // Американська література на рубежі ХХ–ХХІ століть: матеріали ІІ Міжнародної конференції з літератури США, (Київ, 24–26 вересня 2002 р) / Укл. Т. Н. Денисова. – К.: ІМВ, 2004. – С. 191-197.
3. Вампір: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Вампір>.
4. Голод Б. М. Глибока дорога / Богдан Голод. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – 336 с.
5. Качуровський І. Готична література та її жанри [Текст] / Качуровський І. // Сучасність. – 2002. – № 5. – С. 59-68.
6. Лавкрафт Г. Сверхъестественный ужас в литературе / Г. Лавкрафт // Хребты безумия: сборник; [пер. с англ.] – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – С. 647-731.
7. Матвієнко О. Традиції готики в англійській літературі ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / О.В.Матвієнко. – Львів, 2000. – 20 с.
8. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та ін. Словник символів / за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.: Ред. часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
9. Словник символів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/evshan/symbol_k.htm
10. Стрих В. Дом и бездомность / В. Стрих // Ступени. – 1997. – № 10. – С. 70-77.
11. Тесля С. Дом как привычка и символ повседневной жизни / С. Тесля // Ступени. – 1997. – № 10. – С. 54-70.
12. Турскова Т. Новый справочник символов и знаков / Т. Турскова. – М.: Рипол Классик, 2003. – 800 с.
13. Федоров Ю. В. Концепт зла в сучасній культурі: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / Ю. В. Федоров // Таврійський нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2002. – 20 с.

LIST OF REFERENCES

1. Bazylian K. Henezys ta psyholohichni mehanizmy vynyknennia zazdrosti: teoretychnyj analiz: [Elektronnyj resurs] / K. Bazylian. – Rezhym dostuhu: <http://naub.ua.edu.ua/2014/henezys-ta-psyholohichni-mehanizmy-vynyknennya-zazdrosti-teoretychnyj-analiz/>

2. Bilous O. Arhetypy gotychnoho romanu (sprobа semiotychnoho analizu gotychnoji prozy) / O. Bilous // Amerykanska literatura na rubezhi XX-XXI stolittia: materialy II Mizhnarodnoji konferentsii z literatury SShA, (Kyiv, 24-26 veresnia 2002 r) / Ukl. T. N. Denysova. – K.:IMV, 2004. – S. 191-197.
3. Vampir: [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostuhu: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Vampir>.
4. Holod B. M. Hlyboka doroga / Bohdan Holod. – Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2013. – 336 s.
5. Kachurovskiy I. Gotychna literatura ta jiji zhanry [Tekst] / Kachurovskiy I. // Suchasnist. – 2002. – № 5. – S. 59-68.
6. Lavkraft H. Sverhjestestvennyj uzhas v lyterature / H. Lavkraft // Khreby bezumyia: sbornyk; [per. s anhli.] – M.: AST: LIUKS, 2005. – S. 647-731.
7. Matviienko O. Tradytzii hotyky v anhliiskii literaturi XIX st.: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.01.04 «Literatura zarubizhnykh krain» / O.V.Matviienko. – Lviv, 2000. – 20 s.
8. Potapenko O. I., Dmytrenko M. K., Potapenko H. I. ta in. Slovnyk symvoliv. – K.: Red. chasopysu «Narodoznavstvo», 1997. – 156 s.
9. Slovnyk symvoliv: [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ukrlife.org/main/evshan/symbol_k.htm
10. Strykh V. Dom i bezdomnost / V. Strykh // Stupeny. – 1997. – № 10. – S. 70-77.
11. Teslia S. Dom kak pryvyчка i symvol povsednevnoi zhyzny / S. Teslia // Stupeny. – 1997. – № 10. – S. 54-70.
12. Turskova T. Novyi spravochnyk symvolov i znakov / T. Turskova. – M.: Rypol Klassyk, 2003. – 800 s.
13. Fedorov Iu. V. Kontsept zla v suchasniy kulturi: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filosof. nauk / Iu. V. Fedorov // Tavriiskiy nats. un-t im. V.I.Vernadskoho. – Simferopol, 2002. – 20 s.

Надійшла до редакції 12 березня 2015 р.